

VITÁS KÉRDÉSEK.

I. Limesproblémák.

A Pauly—Wissowa-féle Realencyclopädie XIII. kötetében (Sp. 571—671.) megjelent *Limes* című szerzője megtsisztelt azzal, hogy a magyarföldi limeskutatásra vonatkozó munkásságomat tudomásul vette; néhány — addig vitatott kérdésben — megállapításomat elfogadta; másokban indokolásomat nem tartja eléggé meggyőzőnek, s van eset, mikor azt nem fogadja el. Az első kategória annál nagyobb megnyugvást okozott nekem, mert a magyar szaktudományosságban körülbelül magamra állottam véleményemmel, míg az, aki most ezekben mellém áll, E. *Fabricius* prof. a németországi Limeskommissio dirigense, a leghivatottabb szakember.

A második és harmadik csoportba tartozó részletkérdésekben megkísérlem bővebben megindokolni állításaimat abban a reményben, hogy sikerül kétkedését eloszlatnom nemcsak neki, hanem mindazoknak, akik ebben vele egyetértenek. Annál inkább remélem ezt, mert a magyar földi limeskérdésekből ő csak azokat ismeri, melyekről a nem magyar nyelvű irodalomban szó van; holott vannak olyan ismert tények, melyek a magyar irodalomban sincsenek tárgyalva, mert még nem értek meg az irodalmi tárgyalásra.

Igy pl. meg vagyok győződve, hogy az u. n. *Hargita-limesről* külföldi szakemberek alig hallottak. Mi azonban nemcsak *Orbán* Balázsnak a Székelyföld leírásában szereplő adataiból sejtjük, hogy a Kakas-barázda, Rapsonné-útja, Hadak-útja, Ördög-útja Ördögbarázda, Pogányárok, Tatártöltés, Óriások-árka elnevezések ilyen limesmaradványokat takarnak, hanem *Téglás* Gábornak azok déli részét ismertető adatai alapján¹⁾ biztosan állítjuk is azt, anélkül, hogy a vonalat pontosan ismernők. Állítjuk annál inkább, mert az ő leírásából azt is megállapíthatjuk, hogy őrtoronymaradványokat is talált ott. Kelemen Lajos barátom viszont, Erdély földjének bizonyára legalaposabb ismerője, arra figyelmeztet, hogy a *Nemzeti Társalkodóban* (1830) Nagyajtai Kovács István ezelőtt száz esztendővel irt egy „*Római útnyomozás*” című cikket. Ő ennek a nyomán Mikháza közelében a *Bekecs* hegyen, tehát a vonal északi végénél meg is találta azt

¹⁾ Archaeologiai Közlemények. XIX. (1895.) köt. 1—48. II.

a töltést, mely kijelentése szerint édes testvére az általam neki képben bemutatott germániai és Meszes hegységbeli limestöltéseknek. Erről egyébként megemlíkezik Orbán Balázs is.²⁾

Ha ezekhez a komoly adatokhoz figyelembe vesszük azt, hogy a Hargita-vonalával párhuzamosan, a hegység nyugati lejtőjén *Mikháza*, *Sóvárud*, *Énlaka* és *Homoródszentpál*, a sor végén *Hévíz* kétségtelenül római auxiliáris táborhelyek, továbbá *Görgényszentimre* és *Székely-Udvarhely* is némi valószínűséggel esnek ebbe a gyanúba, — a *Hargita-limest nem lehet kétségbevonnunk*; legfeljebb nagyon sajnálnunk kell, hogy a háború és következményei miatt nem sikerült a vonal pontos felvétele. A Hargita-limes létezése viszont alapúl szolgál bizonyos kérdésekben olyan érveléshez, mely az én — el nem fogadott — elméletemben nagy szerepet játszik. Így minden kétséget kizár Dacia tartomány keleti határa szempontjából. Másfelől a Fekete-ügy folyócskát — Komolló és Bereczk táboraival — határnak mutatja. Vagyis elesik az a feltevés, hogy Dacia és Moesia inferior határa ezen a részen — a Vöröstoronyi ill. Törcsvári szorosától keletre — a Kárpátok lettek volna.³⁾ Az u. i. kétségtelen, hogy ezen a vidéken a Fekete-ügynek az Oltba való torkollásától Komolló, Bereczk, Aiud irányában ment a birodalom északi határa.

Mindezek a tények és az alább felsorolandók — véleményem szerint — alkalmasok arra, hogy — a szokásos értelemben vett polémia szándéka nélkül feltárva, s a vezérnek kijáró tisztelet árnyékát sem érintve, — az ellentétes véleményeket tisztázzuk. A tárgyalásban a Fabricius prof. úr által alkalmazott sorrendet tartom meg.

*

A., Mindenek előtt őszintén örvendek, hogy a **bácskai u. n. „kis római sánc”** római voltára vonatkozó megállapításomat elfogadja.⁴⁾ Ezzel hosszú ideje vitatott kérdés dőlt el, melynek részleteit annak idején ismerttettem.⁵⁾ Dr. Finály Gábor legutóbb arra az okfejtésemre, melynek alapján Fabricius prof. most ítéletet mondott, még azt írta:⁶⁾ Die Ausführungen Budays, obwohl ansprechend, sind doch nicht überzeugend genug“. Ugyancsak ő a *Forma partium Imperii Romani intra fines Regni Hungariae* c. térképén és a hozzátartozó magyarázó szövegben (1912) „*Aggeres originis incertae* = *bizonytalan eredetű sáncok*“-nak nevezi őket; de — Frölich Róbertre való hivatkozással, — római voltukat kifejezetten tagadja, s ebben a véleményben a magyar szakemberek közül többen osztoztak, valószínűleg néhai Frölich iránti tiszteletből inkább, mint helyszíni tanulmányozás alapján.

²⁾ Székelyföld leírása, IV. köt. 80. l.

³⁾ Fabricius i. m. 646. lap. 44. s. köv.

⁴⁾ Sp. 639—40.

⁵⁾ Dolgozatok — Travaux, IV. (1913.) 18. s. köv.

⁶⁾ Arch. Anz. 1913. 330. s. köv.

B. Az u. n. nagy római sánc-ra vonatkozólag azonban Fabricius professzor úrnak is az az utolsó mondása, hogy: „Aber der römische Ursprung ist überhaupt zweifelhaft.“⁷⁾ Ez annál meglepőbb, mert eredetére nézve Ammianus Marcellinusnak (XIX. 11, 17) olyan helyét idézi, ami az általam idézett XIX. 11, 8-nál sokkal találóbb. Azt kell hinnem, hogy kételkedésének oka az, hogy a sáncon levő átjárók kérdésében okoskodásom és rekonstrukcióm nem győzte meg. Az utóbbira nézve u. i. ezt mondja: „An einem Durchgang zeigen sich wangenartige Fortsetzungen des Walls u. des Grabens nach innen. Buday möchte hier kastellartige Anbauten ergänzen. Die Analogien die er dafür heranzieht, treffen indess nicht zu. Noch weniger verständlich sind die Verschanzungen, die ein früherer Forscher, Marsigli, an verschiedenen Durchgängen gezeichnet hat.“⁸⁾ Azt hiszem tehát, hogy ha sikerül az átjáró kiegészítésére vonatkozó kísérletemhez megfelelőbb analógiát felhoznom, akkor eloszlathatom a sánc római voltában való kételkedését is.

Fabricius prof. úr most idézett szavaiból az tűnik ki, hogy figyelmét elkerülte az, hogy az az átjáró, melynek kiegészítését megkísérlem, egyike annak a négynek, melyek Marsigli térképén szerepelnek; még pedig a sánc dunai végétől a második. Ezen kívül én még csak egyet találtam, t. i. az elsőt. A kiegészítés módját itt nem ismételtem, hanem utalok eredeti közlésemre; most csak az ott említetteknel találóbb analógiákat említem fel.

Mindenek előtt előre kell bocsátanom, hogy minden tábor minden kapúja, mely két őrtoronnyal van megerősítve, analógia. Ahhoz pedig, hogy itt épen ezt a kiegészítési módot alkalmaztam, alapot nyújt az a két őrtorony, melyet ugyanakkor a kissáncról közöltem. Miután most már a kis sánc római volta sem kétséges — legalább kettőnk előtt nem az — a rajta levő átjáró két őrtornyának elhelyezése (10 kép) feltétlenül döntő jelentőségű. Már pedig azok helyzete és a saját sáncukkal való kapcsolata pontosan ugyanaz, mint a hogy én tervezem a nagy sáncnál a rekonstrukciót: az őrtornyok árka és töltése összefolyik a sánc árkával és töltésével. Ez olyan alapvető egyezés, melyet a nagy sáncnál levő maradványok minden kétséget kizárólag igazolnak, amelyre tehát építeni lehet. Az is bizonyos, hogy az ilyen átjáróknál őrségek voltak, s a tornyok az őrségek lakásául szolgáltak.

Már most: az, amit Marsigli ad, merőben érthetetlen, de célja sincs. Ő maga is bevallja, hogy nem érti, s csak jobb híján tétélezi fel, hogy katonák búvóhelyéül szolgált. Erre a célra azonban merőben gyakorlatiatlanok, mert hiszen az öblösödésnek épen a Tisza felőli oldala zárt, viszont a nagy töltéssel párhuzamosan, annak lábánál átjárók vannak a szárnyakon. Épen mert ezek a ma meglevő átjárók — az egykori helyiségeknek az útfelé eső bejárói — a Marsigli-féle rajzokon is megvannak, adták a gondolatot, hogy a kiegészítést úgy tervezem, ahogy terveztem. Marsigli

⁷⁾ I. m. Sp. 640. Z. 62.

⁸⁾ a. a. O. Sp. 640. Z. 44—49.

tévedése, — hogy t. i. a szárnyakat a Tisza felőli végüknél bezárta — onnan származhatott, hogy a szárnyak végei már akkor össze voltak omolva, s — amint már jelentettem — föld színének éppen itten meglevő természetes domborulata félrevezette.

Igaz, hogy a kis sánc őrtornyai köralakú maradványokban mutatkoznak, míg én a nagy sáncéit körülbelül négyzet alakban egészitem ki. Ez azonban nem szól az analógia helyessége ellen: a kis és nagy sánc méreteiben levő különbségnek ez természetes következménye. Különben is a Marsigli korában még megvolt méretre kellett tekintettel lennem, anélkül természetesen, hogy a méretekhez okom volna ragaszkodnom.

Másik analógiát a tripoliszi limesről említek.⁹⁾ Ott az Oued-Skiffa völgyében a Szahara-felé vezető karaván-utat zárja el egy a limeshez kapcsolódó hasonló építmény. A völgyzárót falnak mondja forrásunk, ami nem zárja ki, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően kőből összehányt töltésről van szó. Ez utóbbi feltevésre indít az, hogy a fal alsó szélességét 4 m.-nek mondja, amiből arra következtetek, hogy fennebb tehát keskenyebb, s így nyilván nem valóságos fallal, hanem töltéssel van dolgunk. A négy méter széles fal különben is túlságosan széles volna, még akkor is, ha feltesszük, hogy összeomlás után, részben a törmelék adja ki ezt a szélességet. A délnémetországi Teufelsmauer még ott sem több ennél, ahol út vezet rajta, tehát ugyancsak széttaposodott a törmelék. Már pedig Tripolisban inkább csak a természet rombolt; ez ember sokkal kevésbé, mint Európában.

De akár fal, akár töltés volt az illető építmény, bizonyos, hogy a rajta átvezető kapú két oldalán ugyanolyan két őrtorony volt, mint amelyet én a bácskai nagysánc átjárójának két oldalára rajzoltam. Mindeniknek van ajtaja is, még pedig a falfelé eső végében, s ezek az ajtók az átvezető útra nyílnak: pontosan olyan elhelyezésben tehát, mint ahogy én, a megmaradt részletek alapján, rekonstrukciómát megkíséreltem. Ezeknek a tripoliszi őrtornyoknak méretei háromszorosát teszik ki a limesfal szélességének.

A most felsorolt újabb analógiák tehát még jobban megerősítenek abban a feltevésemben, hogy a bácskai nagysánc római kori. Hiszem, hogy ezekkel az újabb analógiákkal az utolsó kétkedést is sikerült eloszlatnom.

C., A daciai limes kérdésében nagyon befolyásolja Fabricius prof. urat az a — elsősorban Domaszevsky által képviselt de mások által is vallott — nézet, hogy ott a határvédelem egy sorozat völgyzáróra (Talsper) szorítkozott, melyek koncentrikusan voltak elhelyezve az apulumi legiotábor körül.¹⁰⁾ Domaszevsky ezt a nézetét még 1893-ban nyilvánította¹¹⁾ s ez az ő tekintélyének megfelelő elterjedést nyert. Ez a tekintély volt a főoka annak, hogy szakembereink a Meszes-limes létezését nem hitték el sem

⁹⁾ *Cagnat*, La frontière militaire de la Tripolitaine à l'époque romaine. Paris. 1912. pag. 1. fig. 2—3.

¹⁰⁾ a. a. O. Sp. 642. Z. 20—25.

¹¹⁾ Rheinisches Museum Jhg. 48 pag. 241—42.

Torma Károlynak, sem Téglás Gábornak, akik annak egyes részeit látták, sem nekem, aki — miután a németországi limes minden porcikáját áttanulmányoztam — ezt is egész terjedelmében bejártam és részletesen felvettem. Arra a feliratos helyre, melyet Torma Károly „*trans vallum*”-nak olvasott¹²⁾ s annak alapján kereste és meg is találta a limest, — Domaszevsky kimondta, hogy ott *nem transvallum* volt, hanem *ANS.V.I.M.* Ebből azután ő is, mások is, mondhatni minden „komoly” ember azt a következtetést vonta le, Daciában — tehát — nem volt limes. Domaszevsky most jellemezett tekintélyének kell tulajdonítanunk azt, hogy Finály G. említett térképén a Meszes-limes „*Agger qui nunc Limes Dacicus = Állítólagos római határsánc*” jelzést kapott. Méltán örvendek tehát annak, hogy Fabricius prof. úr most a Meszes-limes római voltát kétségtelennek ismerte el. Ha azonban tekintetbe vesszük ezt a tényt és azt, amit a Hargita-limesről bevezetőül mondtam, megdől Domaszevskynek az az állítása is, hogy a limest az apulumi tábor körül koncentrikusan elhelyezett völgyzárók pótolták. A háború alatt Lattyák Sándor erdőtanácsos a Sebeskörös és a Maros közéről, tehát Erdély nyugati határáról jelentett e sorok írójának olyan nyomokat, melyek alapján jogosan remélhetjük, hogy egykor megtaláljuk a Meszes-limes déli folytatását és így a Bánátban levő sáncok egyikével vagy másikával való kapcsolatát. Északon még egyáltalán nem ismerünk limesnyomokat, csak táborhelyeket. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy nem is volt limes. Mivel tudjuk, hogy ezek a táborok — Alsóilosva, Szamosújvár, — a második század dereka táján alapos pusztulást szenvedtek az északkeletfelől betörő barbárusoktól, — egyáltalán nem valószínű, hogy éppen ezt a részt hanyagolták volna el.

Mindezek elmondása itt azért volt szükséges, mert ezekre a tényekre, s az egykori Dacia területén különböző helyeken meglevő és rendszerbe állítható tábornyomokra, s azok datálható emlékeire alapítottam azt az elméletemet, melyről a következőkben lesz szó.

D. Fabricius prof. úr tudomásul veszi azt a kísérletemet, hogy *Daciának a rómaiak által való fokozatos meghódítását akarom* bizonyítani.¹³⁾ Véleményt nem mond róla. Másik helyen azonban elhibázottnak mondja ennek a kísérletnek egyik sarkpontját, azt t. i., hogy az Olt-menti (Aluta) limes frontja Kisoláhország (Oltenia, Szörényi bánság) ellen van irányítva,¹⁴⁾ s hogy ez a táborsor akkor keletkezett, mikor az Olttól keletre levő terület már római, a tőle nyugatra fekvő azonban még nem az. Ezzel függ össze az a másik elméletem, hogy Erdély földjének legelőször délkeleti csücske, azaz a Feketeügytől délre, s az Olttól keletre fekvő rész került római uralom alá.¹⁵⁾ Magam sem hiszem, hogy ezzel kapcsolatos

¹²⁾ CIL. III. 827 és 7633.

¹³⁾ a. a. O. Sp. 642. Z. 27—34.

¹⁴⁾ Sp. 645. Z. 3—5. Sp. 646. Z. 38. s köv.

¹⁵⁾ Részletesen Dolgozatok — Travaux III. (1912) 89. s köv. és VII. (1916) 9. s köv. II.

fejtegetéseim minden pontja vitathatatlan volna. Arról azonban, hogy Dacia meghódítása fokozatosan történt, továbbá, hogy az elébb egységes, majd kettős, végül hármass felosztás, s a legiok szaporítása a fokozatos területgyarapodással függ össze, — meg vagyok győződve, s eddig elé nem tudok más cáfolatról, mint amit most Fabricius prof. úrnál olvasok.

Az Oltmenti táborsorra vonatkozó állításomat azért tartja megdöntöttnek, mert azon a vonalon van egy *Castra Traiana* nevű táborhely, hol Kr. u. 138-ban a *Suri Sagittarii* építkeztek épen úgy, mint ebben az időtájban a vonal más állomásain; ezek a Suri Sagittarii pedig daciai csapat lettek volna. S hozzáteszi: „Der Name der Station Castra Traiana beweist, das diese Linie von Traian angelegt worden ist.“

Az utóbbi ellenvetés különösen frappáns, s ha helytálló, kétségtelenül nagyon megincσ, ha egészen meg nem dől kedvenc elméletem. Mert hiszen én épen arra az eddig figyelemre nem méltatott tényre építem egész okoskodásomat, hogy az Olt ó-romániai vonalán Kr. u. 138—40-ben épített táborsor csak a nyugatról fenyegető ellenséges támadás miatt lehet okadatolt. Lássuk tehát, hogy honnan van a *Castra Traiana* elnevezés? Mindenesetre nagyon súlyos dolog volna, ha felírtos vagy más hiteles és kétségtelen adat igazolná ezt az elnevezést. Ilyen azonban — legalább amennyire nagyon szegény könyvtárunk alapján, ahol még a C. I. L. is teljesen hiányzik — megállapítani tudom, nincs. Pedig még akkor sem volna bizonyos, hogy a Traiana név Ulpus Traianusra vonatkozik. A név származhatna Decius Traianustól, aki ezen a területen harcolt, mint leg. Aug. pr. pr. prov. Moesiae inf. és mint császár. Tudjuk, hogy a gótok és szövetségeseik az Olttól keletre fekvő területeken át támadták a birodalmat. Nem lehetetlen tehát, hogy Decius Traianus ezeknek a keleti területeknek a feladásával újból megerősítette az Olt mentét, s akkor felhasználta a száz esztendővel elébb épített táborokat, s ezek sorában egyet — ki tudja miért? — róla neveztek el.

Ha egyáltalában bizonyos a *Traiana* név. A már többször hivatkozott Finály-féle térkép alján ott van a Tab. Peut. egy részlete facsimilében. Ezen *Castra Tragana* olvasható. Lehetne azt mondani, hogy a másoló tévesen írt *j* helyett *g*-t. Csakhogy Traianusban *nem j* hanem *i* van. Halottam olyan ellenvetést is, hogy a görögben *g* felel meg a latin *j*-nek. Gondolom az újjörög nyelvben van valami ilyesmi; de hiszen itt eredeti latin szövegről és nem görögre való átírásról van szó. Semmi okunk tehát annak feltevésére, hogy a *Tragana* téves másolás eredménye. Annál kevésbé, mert hiszen Ptolemaios szerint Sarmatia Europaeának van *Tracana* nevű városa.¹⁶⁾

Ezek szerint a feltevés, hogy ez a tábor Ulp. Traianusszal valami kapcsolatban volna, — nem bizonyítható. Marad tehát egyetlen kétség-

¹⁶⁾ Ptol. Lib. III., Cap. 5.

telen tény, hogy ebben az időben az Olt szóban forgó vonalán táborokat építenek. Miért? Nem valószínű, hogy a két római tartomány — Moesia inf. és Dacia közt lett volna szükség ilyen megerősített vonalra: az nemcsak példátlan volna, hanem érthetetlen is. Csak az lehetséges, hogy az Olt valamelyik oldala nem volt még római. De az Olttól keletre levő terület az volt; tehát az Olttól nyugatra levő nem volt az, amint azt annak idején igyekeztem alaposan kimutatni. A magam részéről nem látom semmi akadályát annak a feltevésnek, hogy az Olt-menti táborsor azért épült, mert a határt keletről nyugatabbra tolták, az Olt mellé. Előzőleg az a vonal lehetett a határ, melyet a Flămânda-Pitesti vonalában levő sáncmaradványok jelölnek. Az utóbbinak meghosszabbításába esik Rozsnyó (Rosenau) tábor, Brassótól délre. Ez a tábor alakjával és méreteivel még az első századra utal.¹⁷⁾ Ottlételenek csak úgy van értelme, ha még nincs meg az Olt-menti táborsor; amint az utóbbi elkészült, a rozsnyói tábor feleslegessé vált. Vegyük ehhez, hogy van egy *Honárká*-nak nevezett töltés, amely a Feketeügy mellől, — Komolló közelében — kezdve hosszú vonalon követhető délnyugati irányban.¹⁸⁾ Magam nem láttam, de akik látták és főleg Orbán Balázs, aki egy szakaszát be is járta, azt írja róla, hogy 3 öl = 5 m. 55 cm. széles, 2 öl = 3 m. 70 cm. magas, domború tetejű töltés, mely mocsarak és sűrű nyiresek közt vonul tova, hegynek fel és völgynek le, egészen a Kárpátokig, mint azt pásztoremberek mondták neki. Nem merészség tehát azt feltennünk, hogy összefügg azzal, amelyet Flămânda-Pitesti közt jelölnek a térképek.

Mindezeket számba veszem tehát és még egy csomó apró, kihámozott adatot, — melyeket most nem ismételhetek — mikor arra a megállapításra jutok, hogy Erdélynek ez a délkeleti csücske korábban került római uralom alá, mint a többi része, s ezért eredetileg Moesia inferiorhoz tartozott. Azt a két téglabélyeget, melyeket Fabricius prof. úr is említ, csak azért közlöm képen is, mert addig ismeretlenek voltak, de nem azok az egyedüli, mégcsak nem is a legfőbb érveim.

Befejezésül ismét hangsúlyozni kívánom, hogy nem a kompromittált jelentésű polémia volt célja ennek az írásomnak; olyan tiszteletreméltó öreg úrral szemben, mint amilyen Fabricius prof. úr, ezt megengedni nem tudnám magamnak. Csupán újabb érvekkel kívántam támogatni állásfoglalásomat, s világosabban kifejtetni érveimet; végül megtoldani néhány olyan adattal, amelyek még a magyar szakemberek előtt is csak részben, semmiesetre sem pontosan ismertek.

¹⁷⁾ Téglás Gábor. A rozsnyói táborhely. Ért. a tört. tud. XIX. köt. 5. füz.

¹⁸⁾ Orbán Balázs. A Székelyföld leírása. VI. köt. 170. s. köv. II.